

### Další edice tureckých pramenů k bulharským dějinám\*)

1. *Turskoto agrarno zakonodatelstvo i administrativnite dejstvija po pozemlenata i danáčnata registracija v Dunavskija vilает ot 1858 do 1877 g.* (Sofie 1959, pp. 156.)
2. *Turski izvori za istorijata na pravoto v bälgarskite zemi I.* (Sofie 1961, pp. 335.)
3. G. D. Galabov — H. W. Duda, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia* (Mnichov 1960, pp. 462).

Historický ústav při Bulharské akademii věd zaplánoval vydání několika sérií tureckých historických pramenů v bulharském překladě. Běží o prameny, které mají blíže osvětlit různé stránky ze života bulharského lidu za celou dobu turecké nadvlády od 15. století až do osvobození r. 1878.

V r. 1959 vyšel 1. svazek edice *Turski izvori za bälgarskata istorija (Fontes turcici historiae bulgaricae)*, který je zároveň prvním svazkem série nazvané *Dokumenti za pozemlenata i danáčnata politika na turskoto pravitelstvo v bälgarskite zemi ot 1858 do 1878 g.*<sup>1</sup> Sborník má titul *Turskoto agrarno zakonodatelstvo i administrativnite dejstvija po pozemlenata i danáčnata registracija v Dunavskija vilает ot 1858 do 1877 g.* (Sofie 1959, pp. 156.) Redakci sborníku byli pověřeni prof. Chr. Gandev a G. Gáläbov. Překlad veškerého materiálu pojatého do sborníku pořídili G. Gáläbov (více než 2/3), A. Chr. Ajanov a St. Robev. Gáläbov provedl také celkovou kontrolu shodnosti bulharského překladu s tureckým textem, prověřil a zpřesnil datování dokumentů, přispěl částí informací ke komentáři, jež zpracoval prof. Gandev, a sepsal rovněž slovníček nepřeložených tureckých termínů, jichž bylo užito v textu. O správnosti a spolehlivosti překladu uveřejněného materiálu, který je vesměs právní povahy, není třeba pochybovat, protože Gáläbov sám je právník-osmanolog a nadto osvědčený překladatel tureckých historických pramenů.<sup>2</sup>

Úkolem sborníku je „podat badateli a čtenáři základní orientaci o vývoji a charakteru právního režimu v osmanské říši, který upravoval držbu a užívání půdy v bulharských zemích v letech 1858—1877“ (p. 13). Pramennými zdroji, z nichž redakce čerpala příslušný materiál, byla jednak „Sbirka zákonů, předpisů a jiných zákonodárných aktů osmanské říše“, známá pod jménem *Düstür* (I—IV, Istanbul 1872—1880), včetně doplňků k této sbírce (vydaných v Istanbulu v letech 1884—1885), jednak časopis *Tuna* („Dunaj“), orgán vilájetní správy v Ruse. Při koncenné redakci překladu a k doplnění některých mezer v *Düstüru* a v „*Dunaji*“ redaktori použili nejlepší cizojazyčné edice tureckého občanského zákonodárství z 2. pol. 19. století — francouzského překladu G. Youngova *Corps de droit ottoman* (I—VII, Oxford 1905 až 1906).

Sborník se skládá ze dvou částí: první se týká tureckého agrárního zákonodárství, tj. obsahuje „zákony, předpisy, instrukce a nařízení o pozemkových otázkách, vydané v letech 1858—1877“; v druhé pak jsou sebrány vyhlášky uveřejněné v „Dunaji“ o agrárních a daňových otázkách ve vilájetu v letech 1865—1876.

Tak v prvním oddílu sborníku je uveřejněn pozemkový zákon z r. 1858, zákon a instrukce o držebních listech na půdu (*tapu senedi*) z r. 1859 a 1860, zákon o právu cizích příslušníků na vlastnictví nemovitostí v říši (1867), některé paragrafy občanského zákoníku o získávání a obdělávání tzv. mrtvé půdy (1874), o „dělení úrody na půl“ (1874), zákon o vyrovnání vlastnického práva nemuslimů a muslimů na nemovitosti (1874), nařízení o vydražování desátku a o výběru desátku státem (1871), zákony a předpisy o hospodaření s lesy, o zdanění lesů a o soukromé držbě lesů (1870—1877).

Druhý oddíl sborníku obsahuje vesměs úřední materiál týkající se pozemkové problematiky: zprávy o výsledcích soupisu nemovitého majetku a obyvatelstva v jednotlivých městech vilájetu, instrukce pro úředníky pověřené soupisem nemovitostí ve vilájetu, oznámení o zlořádech páchaných při soupisu půdy, nařízení kontroly registrované půdy a příslušných držebních listů,

ustanovení o zástavě a prodeji státní a vakufské půdy za dluh, prodej čiflíků, soukromých a státních pozemků, vakufského místa vhodného pro rybolov, prominutí nezaplacených daní ze zastavěných parcel, opatření proti zatajování pozemků sedláky při jejich soupise a prominutí pokut za takové zatajování, statistická tabulka o počtu obyvatelstva v Dunajském vilájetu, direktívy pro vydávání držebních listů (tapiji) na půdu a jiné nemovitosti v plném vlastnictví, veřejná dražba desátků, instancování změny ve vydávání tapiji na vakufské pozemky apod.

Jak je ze stručného přehledu patrné, sborník obsahuje jednak nová ustanovení agrárního zákonodárství osmanské říše, jednak úřední zprávy o provádění pozemkové registrace v Dunajském vilájetu a o různých agrárních a fiskálních opatřeních, jež ilustrují zemědělskou politiku turecké vlády v Bulharsku. Sborník poslouží jako informativní pomůcka při objasňování mnohých okolností a faktů, jež se vyskytnou v početném archívním materiálu, který bude publikován v dalších svazcích této série tureckých pramenů k bulharským dějinám v uvedeném období.

\*

Podobně jako Historický ústav, tak také i Ústav právních věd při Bulharské akademii věd pojal do svého edičního plánu vydávání tureckých pramenů: v tomto případě jde o prameny vztahující se k právu, jež bylo uplatňováno v Bulharsku v turecké době. Byly pro to oprávněné důvody, protože jak podotýká hlavní redaktor edice, prof. Andreev, „dějiny osmansko-tureckého zákonodárství, dotýkající se bulharského území, a spojené s ním jurisprudence jsou jedním z nejzanedbanějších úseků bulharských politických a právních dějin“. V r. 1961 zmíněný Ústav právních věd vydal první svazek edice nazvané *Turski izvori za istorijata na pravoto v bǎlgarskite zemi (Fontes turcici historiae iuris bulgarici. I. Sofie 1961, pp. 335)*. Tento sborník tureckých právních památek z 2. pol. 15., ze 16. a z 1. pol. 17. století sestavil G. Gǎlǎbov, který se spolu s řadou domácích odborníků (B. Ačkov, A. Christov, D. Šalev, B. Cvetkovová, V. Mutafčievová) postaral o bulharský překlad veškerého materiálu. Odpovědným redaktorem sborníku byl prof. M. Andreev.

Sborník se skládá ze dvou oddílů. Do prvního byly zařazeny základní osmansko-turecké zákoníky: dvě kánunnáme sultána Mehmeda II. Fátíha z 2. pol. 15. století, přeložené podle původního textu vydaného M. Árifem a Fr. Kraeltizem,<sup>3</sup> kánunnáme z doby vlády sultána Sulejmana Kánúni, přeložené z textu vydaného rovněž Árifem,<sup>4</sup> dále sbírka kánúnů a právních komentářů ze 16. a 17. století, uveřejněných Köprülüzadem v *Milli tettebbu'lar mecmu'asi*,<sup>5</sup> úryvek z tzv. Zákona Ahmeda I. z r. 1609 a Zákon o půdě z r. 1609, obě přeložené z rukopisné předlohy. Do tohoto oddílu byly pojaty i dvě rozpravy o feudálním řízení osmanské říše: od Alího Čauše ze Sofie z pol. 17. století (podle textu vydaného Hadži-begičem v čas. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1947) a od Ūmera Avního z r. 1642 (podle edice Uzunçarşılıho v *Belletenu*, XV/59, Ankara 1941). K tomuto materiálu byl připojen ještě překlad 14 soudních protokolů sofijských kádiů z r. 1550 a 1617 (v záležitostech daňových, dlužních a soudních, ve věci prodeje nemovitostí aj.).

Druhý oddíl sborníku obsahuje především kánúny a kánunnáme čirmenského, sofijského, vizenského, vidinského, silisterského sandžaku a „zákon pro Skopje a Soluň“, vesměs ze 16. století, z doby vlády Sulejmana Kánúni a Selíma I. Překlad tohoto materiálu byl pořízen podle edice Barkanovy,<sup>6</sup> až na vidinský kánún, který byl přeložen z rukopisu.

V další části tohoto oddílu jsou uveřejněny speciální zákony ze 16. století týkající se jednotlivých kategorií závislého obyvatelstva, jako vojnuků, jürüků a cikánů, dále müsellemlü, džánbázů a máslačů.<sup>7</sup> Tento materiál je ještě rozšířen o překlad 25 sultánských fermanů a soudních protokolů sofijských kádiů z let 1545–1723, jež se vztahují vesměs na vojnické záležitosti (registrace a zdanění vojnuků, jejich povolání do služby a pokutování za neplnění vojenských povinností, stížnosti vojnuků na daňové vydrívání aj.).

Sborník je doplněn slovníkem tureckých historických a právních termínů, místních a osobních jmen, jakož i věcným rejstříkem.

Není pochyby o tom, že sborník je hodnotným přínosem bulharské turkologie-osmanistiky a zároveň i užitečným vkladem do studia tureckých pramenů k bulharským dějinám vůbec. Je to poprvé, co byl bulharské historické veřejnosti zpřístupněn důležitý pramenný materiál, který je sice jen zčásti v přímém vztahu k Bulharsku, který však tím, že obsahuje zákonná ustanovení celostátní platnosti, zasahuje stejně i do feudálních právních poměrů v bulharském prostředí. Tento materiál poskytuje velmi cenné údaje především o feudálním zřízení osmanské říše, o společenských vztazích v říši, podstatná část zákonných předpisů je věnována feudálně agrární problematice, otázkám feudální renty, řada kánunnáme kodifikuje sociálně hospodářské a právní normy, platné v jednotlivých sandžacích, osídlených převážně bulharským obyvatelstvem, mnohé dokumenty uvádějí různé skutečnosti vzaté přímo z praxe, z denního života bulharského lidu. Celý tento pramenný materiál si teprve vyžádá podrobného studia se zvláštním zaměřením na bulharské prostředí, přičemž bude doplňován a prohlubován, ověřován a zdůvodňován konkrétními údaji, zaznamenanými v přečtených tureckých listinách. Ovšem vydaný sborník je zatím jen prvním svazkem zmíněné edice. Bulharští badatelé připravují již k uveřejnění další materiál podobného druhu.

Vydávají-li se turecké archivní prameny, mělo by se pamatovat především na to, aby se zároveň s překladem uveřejnil i původní text, popř. jeho faksimile. Týká se to zejména archiválií zvláště důležitých z hlediska paleograficko-diplomatického nebo obsahového. Ve sborníku, o němž mluvíme, byl uveden turecký text (ve faksimile) jen u některých pramenů.<sup>8</sup> Stalo se tak zřejmě proto, že převážná část tureckého materiálu ve sborníku přeloženého byla už v původním znění vydána, ať už arabským písmem či tureckou latinkou. Bylo by bývalo ovšem ideální, kdyby byl všude připojen původní text, protože ne vždy je badateli snadno přístupný; překlad by na něm nejednou vyžadoval rychlé ověření.

Každý uveřejněný pramen by měl být blíže charakterizován. Překladatelé se spokojili jen s udáním publikace, v níž byl text vydán, ale tam také není vždy pramen blíže určen a zhodnocen. Přitom bylo třeba poukázat na to, že týž pramen byl již jinde přeložen, popř. i vydán,<sup>9</sup> to se však všude nestalo. Ve sborníku také došlo ke zbytečné duplicitě překladu některých pramenů.<sup>10</sup> Překlad často potřebuje objasňující komentář; v dané edici, která je určena širšímu okruhu zájemců-historiků, je překlad komentován jen tu a tam, a to zpravidla jen po stránce jazykové, anebo je bez komentáře.<sup>11</sup> Pokud jde o odborné turecké termíny, jež jsou citovány v textu, jsou vysvětleny v připojeném slovníčku. V samém překladě lze zjistit některá nedopatření, výpusťky, omyly apod.<sup>12</sup>

Sborník tureckých pramenů k dějinám práva v bulharských zemích nesporně přispěje bulharské historiografii množstvím hledaného a vskutku cenného pramenného materiálu, o jehož zpřístupnění se zasloužili domácí odborníci. Počin Ústavu právních věd lze jen uvítat. Bylo by dobré, kdyby v dalších svazcích edice, jež se připravují, bylo dbáno některých zásad, kterých se je třeba při vydávání tureckých archiválií přídržovat a které jsou nejen užitečné, ale i nutné a obecně uznávané a doporučované. Jde vskutku o to, aby ve způsobu vydávání tureckých archivních pramenů došlo k jakési mezinárodně přijatelné dohodě.

\*

Vydatným zdrojem historických pramenů jsou kádíské registry, tzv. sidžilly. V nich byly pravidelně registrovány jednak listiny vydávané ústředními, vyššími provinčními nebo vojenskými úřady, jednak akty vzniklé z činnosti šeriatního soudece — kádího a sepisované v jeho kanceláři. Byl to tedy zvláštní druh úředních knih, které byly vedeny kvůli evidenci písemného materiálu jednak z kádíského úřadu vyšlého, jednak tomuto úřadu došlého; sidžilly představují tudíž registra a zároveň i kopiaře.

Jako registra obsahují veliké množství soudních protokolů, v nichž je zachyceno mnoho zajímavých a poučných podrobností z denního života turecko-bulharské společnosti. Upozornil na ně svého času D. Ichčiev.<sup>13</sup> Přesto však si jich bulharští badatelé velmi málo všimli. Teprve G. Gálabov jim věnoval patřičnou pozornost: ke svým studiím, v nichž řešil některé otázky z bulharských dějin v době turecké nadvlády, čerpal ponejvíce ze sidžillového pramenného materiálu.<sup>14</sup>

Nemenší význam mají kádíské sidžilly jakožto kopiáře došlé korespondence. Jak vzácný pramenný materiál tu sidžilly poskytují i k dějinám Bulharska za turecké okupace, to přesvědčivě ukazují práce zmíněného již D. Ichčieva a G. Gálabova, jakož i dílo polského orientalisty J. Grzegorzewského nebo studie pisatele těchto řádků.<sup>15</sup>

Kádíské sidžilly se zachovaly v mnoha balkánských zemích. V poslední době obracejí k nim jednotliví badatelé zvýšenou pozorností.<sup>16</sup> Listinný materiál v nich zaregistrovaný zasluhuje vskutku podrobného průzkumu. V Bulharsku začali s jeho soustavným zpracováním. Zatím se o to nejvíce přičinil jmenovaný již G. Gálabov. Pořídil výtahy z téměř 1200 dokumentů, pocházejících ze zlomků několika sidžillů ze 16. a 17. století. Tato práce je tím vzácnější, že zmíněné sidžillové zlomky byly za války zničeny při bombardování Sofie. Zasluhou vídeňského orientalisty H. W. D u d y, který se postaral o německý překlad Gálabovova bulharského textu, byl celý tento materiál vydán v knize *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia* (Südosteuropäische Arbeiten. Nr. 55. Mnichov 1960, pp. 462). A tak se dostala do rukou zájemců dobře uspořádaná a výstižně zpracovaná početná sbírka tureckých dokumentů velmi pestrého obsahu, jež spadá do období 1542—1647.

Sbírku tvoří jednak korespondence výchozí, tj. převážně soudní protokoly, tzv. hüdždzety, sepsané u šeriátního soudu v Sofii v daném období, jednak korespondence došlá, tj. především sultánské fermany a beráty. Proveniencí listin a aktů je již často určen i obsah písemností, který je velmi rozmanitý: listinný materiál se v podstatě týká feudálního zřízení, hospodářských a sociálních poměrů, finančních nebo právních záležitostí, administrativy, vojenství aj. Kádi, který fungoval jako šeriátní sudí a zároveň vedl i jakousi notářskou agendu, projednával stížnosti občanů, rozhodoval ve sporném řízení, sepisoval protokoly o soudním jednání, vydával příslušná potvrzení a současně přijímal prostřednictvím fermanů pokyny a nařízení ústředních úřadů v Istanbulu, ať už šlo o záležitosti veřejnoprávní či soukromoprávní povahy, registroval je v sidžille, popřípadě je vracel příjemci. Zběžný pohled na tematiku nahromaděného materiálu, který jinak pochází jen z několika let (jde převážně o dokumenty z let 1550, 1605, 1610—1613, 1618—1620 a 1647), ukáže pestré bohatství pramenných údajů, jimiž zpracované sidžilly oplývají.

Mnohé beráty a fermany se týkají udílení nebo odnímání vojenských beneficíí (tímárů, zeametů, chássů), tj. jistého druhu osmansko-turecké feudální pozemkové držby, přesunutí v držbě beneficíí nebo sporných otázek s touto držbou souvisejících, důchodů (feudální renty), jež feudálům plynuly z těchto beneficíí apod. Zejména feudální dávky, jichž existoval značný počet, jsou předmětem mnoha dokumentů, v nichž se stanovil nebo byl nařízen jejich výběr, byla zpřesňována jejich výše, byly projednávány stížnosti na jejich neoprávněné ukládání nebo svévolné zvyšování ze strany feudálů; v řadě fermanů se mluví o výběru daní a poplatků určených do státní pokladny, jmenují se příslušní výběřci nebo pachytýři těchto daní. Často jde o zdanění cikánů, vojnuků, sokolníků aj. Před šeriátním soudem nezřídka vystupují jak jednotliví feudálové (sipáhíové), tak feudálně závislí rájové, nejednou také různí činovníci buďto jako žalobci, nebo obvinění. Čteme rovněž o zbíhání poddaných.

Hodně dokumentů se vztahuje na pozemkovou držbu rájů, na koupi, prodej nebo pronájem pozemků (polí, vinic) a jiných nemovitostí (domů, krámů, mlýnů aj.) nebo na prodej domácích zvířat. Kupní ujednání poskytují hledané údaje o soudobých drahotních poměrech na Sofijsku, o hodnotě různých nemovitostí, o cenách dobytka, zemědělských výrobků a jiného zboží. Množ-

ství hůdžďzetů vzniklo z projednávání dlužních věcí, peněžních půjček a pohledávek, z ujednání o ručení nebo zástavách za dluh. Další protokoly zase vyřizují dědické, pozůstalostní nebo poručnické záležitosti. Majetkové spory byly častou příčinou soudního řízení.

Uveřejněný materiál obsahuje také velký počet cenných údajů o řemeslnících, ceších a řemeslné výrobě, především v Sofii. Dovídáme se i o sofíjské mincovně a o platech jejich zaměstnanců. Mnohé dokumenty připomínají jako obchodníky zejména židy. V souvislosti se směnou pozemků a různého zboží bývají v protokolech zmínky o používaných měřácích a vahách, které se krajově nezdřídka lišily. Některé fermany uvádějí tržní poplatky, jiné zase upozorňují na mince, které byly v oběhu, a na jejich kurs.

Početná skupina sidžillových dokumentů se zabývá finančními a právními záležitostmi muslimských zbožných nadací (vakufů). Řada soudních protokolů vzešla z vyšetřování krádeží, loupeží, vražd a jiných trestních věcí, dále z rozvodového řízení nebo z uplatňování alimentálních nároků, další zase byly sepsány při příležitosti prodeje nebo propouštění otroků a otrokyň (charvátského, srbského, uherského, valašského, ruského nebo německého původu).

Vyskytují se fermany, jimiž se nařizují určitá opatření v souvislosti s válečným tažením, s mobilizací sipáhů, s povoláním vojnuků do služby, s náborem řemeslníků pro vojenské účely, se zásobováním průvodu rakouského vyslance cestou do Istanbulu aj. Další fermany se týkají jmenování různých činovníků, jejich funkcí a platů. Vedlo by daleko, kdybychom se chtěli seznámit s veškerou tematickou pestrostí téměř 1200 dokumentů, obsažených ve zlomech několikolika sidžillů. Mezi dokumenty, jejichž obsah jsme stručně naznačili, najdeme i takové, v nichž se jedná o nařčení ze znásilnění a paternity, o stížnosti na pohoršující chování ženštin nebo na to, že rozvedený muž obtěžoval svou bývalou ženu; bylo zaprotokolováno např. i to, že ústa dvou muslimů páchla vínem apod.

Pro orientaci v tak rozsáhlém a různorodém pramenném materiálu jsou nezbytné vyčerpávající rejstříky. Recenzovaná kniha je jimi výborně vybavena: dva rejstříky — jmenný a místní, věcný a terminologický — čítají 88 stran!

Oba autoři edice se svého úkolu dokonale zhostili. Podle pokynů prof. Dudy Gálábov zpracoval ve výstižných výtazích veškerý turecký listinný materiál a napsal k němu krátký úvod, v němž se dotkl obsahu dokumentů, podal některá statistická data o sidžillech, jež se v Bulharsku zachovaly,<sup>47</sup> a zmínil se o vnější formě zpracovávaných listin, o jejich stylu a pravopise. Prof. Duda se pak postaral o německý překlad bulharského rukopisu, o transliteraci osmanskotureckých vlastních jmen a odborných termínů (v Gálábovově rukopise bylo totiž použito čistě fonetické bulharské transkripce), opatřil text nejnutenějšími poznámkami a provedl veškerou ediční a redakční práci. Výsledkem plodné spolupráce obou autorů je velmi užitečná kniha — sbírka četných tureckých listin, jejichž obsah byl tak zpřístupněn vhodným a zároveň i úsporným způsobem. Pokud jde o úspornost, je třeba podotknout, že by bylo vskutku zbytečné publikovat překlad sidžillových dokumentů in extenso vzhledem k tomu, že styl a obsah jednotlivých dokumentů bývá velmi často hodně podobný, ba některé jejich součásti se dokonce stereotypně opakují.

Je pravda, bylo by bývalo jistě vítané, kdyby byly některé důležitější listiny vydány v původním textu (popř. ve faksimile) a v plném překladě. Autoři by tak byli jistě učinili, kdyby se uvedené zlomky sidžillů nebyly ztratily dříve, než se po válce naskytla možnost vydání jejich materiálu, Gálábovem původně připraveného. Ale i tak je třeba děkovat šťastné náhodě, že byl tento vzácný pramenný materiál přece jen zachráněn a veřejnosti vhodně zpřístupněn.

Při dešifrování starších osmanských textů badatel mnohdy nutně naráží na značné obtíže, zejména jde-li o správné čtení a zjišťování četných vlastních jmen. Jak je patrné z daného materiálu, Gálábov se tu setkal s velkým množstvím těchto jmen. Je možné, že ne vždy se mu podařilo určit správné znění toho či onoho vlastního jména — ověření ovšem není možné, protože původní text neexistuje — ale zmíněný bulharský badatel má značné zkušenosti i se

studiem jiného sídžillového materiálu; nepochybujeme proto, že tyto zkušenosti a možnost srovnávání jistě mu v mnoha obtížných případech pomohly k správnému rozluštění.

Kniha, kterou oba autoři připravili a vydali, je velmi cenným přínosem ke studiu sídžillových pramenů. Je bohatým zdrojem pramenných údajů k poznání hospodářských, sociálních a kulturních poměrů v bulharském prostředí v době turecké nadvlády. Je zároveň i dobrým vzorem pro zpracovávání a vydávání dalšího sídžillového materiálu (za předpokladu, že aspoň důležitější listiny budou uveřejněny v plném překladu a budou provázeny původním textem).

Edice *Die Protokollbücher des Kadimtes Sofia* představuje jen zcela nepatrný zlomek tureckého pramenného materiálu, nahromaděného v kádíských sídžillech, jež se v Bulharsku zachovaly. Bulharští badatelé ovšem disponují ještě dalšími bohatými fondy tureckých archiválií. Nemůže být dnes pochyby o tom, že postupné a soustavné zveřejňování tureckých pramenů k bulharským dějinám nesmírně obohatí domácí historiografii a pomůže jí tak lépe a všestranněji vylíčit pohnutý život bulharského lidu za staleté turecké feudální nadvlády.

Všechny tři edice, o nichž jsme tu pojednali a z nichž každá má jinou pramennou náplň, jsou významným a slibným vkladem bulharské turkologie do badatelského úsilí zaměřeného na prohloubení studium národních dějin. Při této příležitosti je třeba ještě podotknout, že historický dosah uvedeného pramenného materiálu zdaleka není omezen jen na bulharské prostředí. Mnohé údaje mají daleko širší platnost: s prospěchem jich lze použít — ať už přímo či při srovnávání — i při bádání o dějinách ostatních balkánských národů, pokud byly kdysi pod tureckým panstvím. V tomto ohledu budou uvítány především „Protokollbücher“, protože budou nebulharským badatelům jazykově patrně nejpřístupnější.

Viz SPFFBU, C 5, 1958, p. 136—147.

<sup>1</sup> Jak je vidno, uvedená série tureckých pramenů zachytí poměrně velmi krátké období bulharských dějin, pouhá dvě desetiletí před osvobozením země z turecké nadvlády. Volba tohoto dějinného úseku byla zdůvodněna faktem, že po postupném likvidování tímársko-sipáhského systému v osmanské říši turecká vláda přistoupila k pozemkové reformě, začaté pozemkovým zákonem z r. 1858. Ovšem se zřetelem na poměry v Bulharsku jsou zmíněná léta také údobím stále vzrůstající revoluční krize v bulharském prostředí, které nakonec vyústí v Dubnové povstání r. 1876. Agrární dějiny tohoto období mají proto zvláštní význam, neboť řada problémů souvisejících s tehdejšími postavením bulharského selského lidu čekala na své objasnění právě na podkladě tureckých pramenů. A vhodný turecký archivní pramenný materiál k daným otázkám v Bulharsku existuje. Bude tudíž tvořit další svazky zmíněné série. Jde především o velké množství pozemkových, daňových a jiných registrů týkajících se majetkových poměrů bulharského a tureckého obyvatelstva v severním a jižním Bulharsku v 60. a 70. letech 19. století, kdy se turecká vláda pokusila o zachycení hmotné situace obyvatelstva v říši.

Příslušné registry poskytují hojné údaje o tureckém fiskalismu, o vykořisťovatelském úsilí vládnoucí třídy, soustředěném na široké vrstvy zemědělských a řemeslnických výrobců. Jejich bohatý a pestrý obsah umožní zjistit, „jaký režim v držbě a užívání půdy byl utvrzen v uvedeném období v bulharských vesnicích a městech, kolik půdy se nacházelo v bulharských a kolik v tureckých rukou, jaký byl podíl tzv. čifliku v selském hospodářství, jak byla rozdělena držba selské půdy mezi jednotlivými vrstvami zemědělců, jaké třídy a třídiny mezivrstvy existovaly na vesnici a částečně v městě, jaké procento městského obyvatelstva se zabývalo zemědělstvím, jaké bylo množství námezdní pracovní síly, využívané v selském hospodářství apod.“ (p. 10).

<sup>2</sup> Nicméně však menší ukázky vybraných částí původního textu byly by snad bývaly na místě aspoň pro názornost překladu.

<sup>3</sup> Tarih-i 'osmâni encümeni mecmû'asi (TOEM), 1912. — Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, I, 1921.

<sup>4</sup> TOEM, 1912—1913.

<sup>5</sup> I/1—2, Istanbul 1915.

<sup>6</sup> XV ve XVIinci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirât ekonominin hukukî ve mali esasları. I. Kanunlar. Istanbul 1945.

- <sup>7</sup> Až na kánúny o vojnucích všechny ostatní kánúny byly přeloženy z Barkanovy sbírky.
- <sup>8</sup> Úryvek z kánunnáme Ajní Alího, „zákon o půdě“ z r. 1609, vidinský kánún.
- <sup>9</sup> Tak např. překlad řady kánúnů a kánunnáme byl uveřejněn Hammerem, Belinem, Tischendorfem, Truhelkou. Kánunnáme Ajní Alího bylo vydáno A. Vefíkem. Ferma z r. 1684 (p. 302–303) byl vydán Grzegorzewským (*Z sidžyllatów . . .*, p. 159–160), zákon o cikánech z r. 1530 byl přeložen M. A. Mujićem (Prilozi . . ., III–IV, 1953, p. 146–147).
- <sup>10</sup> Viz tři soudní protokoly z prosince 1617 na str. 206–208 a 298–299, zákon o vojnucích na str. 155–156 a 284–285.
- <sup>11</sup> Srov. např. kánunnáme sultána Mehmeda II. z r. 1488 (podle rumunského turkologa M. Mehmeta: z let 1453–1456; Studia et Acta Orientalia, II, Bukurešť 1960, p. 130, pozn. 7) na str. 20–26, „zákon o půdě“ z r. 1609 na str. 128–161, zákon o vojnucích na str. 278 až 280 a silisterská kánunnáme na str. 262–275 apod.
- <sup>12</sup> Nepřesně podotýká prof. Andreev (v předmluvě), že se v zákoně čirněnské livy (uveřejněném ve sborníku) uvádějí „různá daňová břemena, jež byla uvalena na obyvatelstvo zmíněné livy“ a že podobný obsah mají i kánunnáme sofijské livy, vidinského sandžaku atd. Ve skutečnosti v uveřejněném zákoně čirněnského sandžaku a z větší části i u zákona vidinského sandžaku jde o poplatky vybírané při dopravě a prodeji různého zboží nebo o dávky z porážky dobytka. To, co uvádí prof. Andreev, platí však pro ostatní kánunnáme. — Na str. 39, 13. řádek shora, je třeba číst: *Danĭkāt za dve ovce*; str. 53, 28. ř. zdola, má být: *đvanadeset*, 26. ř. zdola: *đvanadeset*, 17. ř. zdola: *otlak*. — Str. 144, pozn. 87–89: jde o slovo *gōğül* = kokon, zámotek larev hedvábníka. — Str. 148, 20. ř. shora, je třeba doplnit: (Ako v jajlacite i kăšlacite), *koito se nachoždāt v zemlišteto na njakoe selo . . .* — Str. 248, 17. ř. shora, doplň: (vzema se za vsjaka bastina . . . — Str. 247, 2. ř. shora, místo 1526 čti 1525–1526. — Str. 256: srov. poslední řádek 1. odstavce a dva poslední řádky ve faksimile. — Str. 264., čl. 10: nesprávný překlad výrazu *rūsüm-i serbestiyye*; srov. ve slovníku na str. 326. — Str. 267, na konci 2. odstavce v 1. článku doplň: (čift), *desjatak* (i). — Str. 271, čl. 31, odst. 2, místo *đimnina* (*resm-i duhan*) čti za *seno* (*resm-i gıyah*). — Str. 271, 6. ř. zdola: chybí překlad textu *šāhib-i ra'ıyyetiñdir*. *Müşā' olmayan yerde . . .* — Str. 272, čl. 42, čti: *Na naloga ot obráč se kazva resm-i obručina*; čl. 46, 2. odst.: místo *nalogāt resm-i toprak* *prinadleži na gospodarja* (*spachijata*) čti správně *nalogāt ot neja* [ot *voderučata*] *prinadleži na gospodarja na zemjata* (*resmi toprak šāhibiniñdir*); čl. 49, 3. odst., není přeložen kus textu. — Str. 273, čl. 52, v 2. řádku místo *zakon* čti *običaj*; v čl. 53 místo *pri vse tovu* (*napálno*) *svoboden* (*serbest*) *njama da bāde* čti *ako* [*timarāt*] *ne e svoboden*; v čl. 55 místo *juva* čti *java* (*yāve*). — Str. 274, čl. 56 místo *imamite* má být *emnite*; v čl. 57, 3. ř. od konce v 3. odst. není přeložen kus textu, rovněž tak na konci článku; v čl. 59 škrtni *resm-i bive*, na konci článku čti *osemdeset*; v čl. 60 místo *ispendže* i *čajmana* čti *ispendže na čajmanite*, v 3.–4. ř. téhož článku čti *ženenite* místo *ženite*. — Str. 277, 1. ř. shora, místo *e bilo* čti *ne e bilo*. — Str. 287, na konci 3. odst. místo *petdeset* čti *trinadeset*. — Ojedinělá nedopatření nebo některé nepřesnosti překladu, zjištěné namátkou, ovšem nikterak neubírají na celkové hodnotě a skutečné užitečnosti cenného pramenného materiálu ve sborníku nashromážděného.
- <sup>13</sup> V mnohých ze svých prací, jejichž seznam je uveřejněn v čas. *Izvestija na Istoričeskoto družestvo v Sofija*, XIV–XV, Sofie 1937, p. 193–194.
- <sup>14</sup> Viz čas. *Serdika*, roč. VI, kn. 1–6, Sofie 1942; *Godišnik na Sofijskija universitet. Istoriko-filologičeski fakultet. XXXIV/2 a XLIII*, Sofie 1938 a 1947; zejména pak edice, o níž tu právě bude řeč.
- <sup>15</sup> J. Grzegorzewski, *Z sidžyllatów rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej. Akta tureckie* (Lvov 1912). — J. Kabrda, *Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie* (Archiv Orientalní, XIX, Praha 1951).
- <sup>16</sup> Viz např. P. Džambazovski, *Turski dokumenti za makedonskata istorija. I–V* (Skopje 1953–1959). — A. Matkovski, *Turski izvori za ajdustvoto i aramistvoto vo Makedonija. I (1630–1650), II (1650–1700)*. (Skopje 1961.) — I. K. Vasdravellis, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α'. Ἀρχαίων Θεσσαλονίκης. 1695–1912* (Solun 1952); B'. *Ἀρχαίων Βεργίας—Ναούσης 1598–1886* (Solun 1954). — H. O n g a n, *Ankara'nin I numaralı şer'iye sicili* (Ankara 1958); tam je na str. XV v poznámce uvedena řada novějších tureckých a jugoslávských prací, jež čerpají ze sidžillů. — Na sidžillovém pramenném materiálu je rovněž založeno několik příspěvků, uveřejněných v jednotlivých svazcích sarajevského orientalistického časopisu *Prilozi za orientalanu filologiju* od r. 1950.
- <sup>17</sup> Orientální oddělení Národní knihovny v Sofii bylo v poslední době obohaceno o několik dalších desítek sidžillů někdejšího kádiského úřadu v Ruse.